
ՅՈ. ԼԵՓՍԻՈՒՄԻ ԵՎ ՆՐԱ “ԳԵՐՄԱՆԱ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ”
ՀԱՅԱՆՊԱՍՏ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ
(1915 թ. սեպտեմբեր – 1916 թ. հուլիս)*

ՀՐԱՆՈՒՇ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ “Գերմանա-հայկական ընկերություն”, Յո. Լեփսիուս, գրաքննություն, կոտորած, մամուլ, ցեղասպանություն, ապստամբ, Հայկական հարց, Օսմանյան կայսրություն, դաշինք, Բ. Հովվեզ, թռուցիկ, արքայ, Է. Շթիր, հյուպատոս:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին գերմանական լրատվամիջոցները գտնվում էին գրաքննության խիստ վերահսկողության ներքո: Դաշնակից երկրներում տեղի ունեցող իրադարձությունների վերաբերյալ Գերմանիայի հեղինակությանը վնասող կամ նրա քաղաքական շահերի համար վտանգավոր համարվող փաստերը չէին կարող դառնալ հանրային քննարկումների առարկա: “Ճշմարտությունը միշտ չէ, որ կարելի էր ասել, – գրում էր Յո. Լեփսիուսը:– Ստերը չէին կարող հերքվել: Կցկտուր բաներ ասելն իմաստ չունեն: Լավագույնս իրազեկվածները խոսելու հնարավորություն չունենին. միևնույն է, նրանց տրամադրած տեղեկություններն առանց այլևայլության ենթարկվելու էին գրաքննության ... Յուրաքանչյուր ոք, ով հետևում էր գերմանական զանգվածային մամուլի հրապարակումներին, կարող էր նկատել, որ Հայկական հարցը գնահատելիս հողվածների ու գրքույկների հեղինակներն իրենց տրամադրության տակ սեփական նյութ չունենին: Նրանց տեսադաշտում էին միայն թուրքական պաշտոնական սակավաթիվ տեղեկությունները: Այստեղից արդեն կարելի էր ենթադրել, որ այդ հեղինակները ռազմական և քաղաքական շահերի թելադրանքով ներկայացնում էին իրողությունների միակողմանի և աղճատ պատկերը: Գերմանական մամուլն այդ նյութերը լրացուցիչ քննության ենթարկելու հնարավորություն չունեն: Սկզբից նեթ այն հակված էր անվերապահորեն հավատալու դաշնակից երկ-

---

* Ընդունվել է տպագրության 26. III. 2019 թ.: ԵՊՀ-ի պատմության ֆակուլտետի հայոց պատմության ամբիոնի ասպիրանտ: Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել գիտական ղեկավար, պ. գ. դ., պրոֆեսոր Ա. Հայրունին (8. II. 2019 թ.):

րի համար նպաստավոր բոլոր տեղեկություններին և կոծկելու այնպիսիները, որոնք հաճելի չէին իրեն ...”¹:

Նշված հանգամանքով պայմանավորված՝ “հեղափոխականորեն” տրամադրված Լեփսիուսը 1915 թ. սեպտեմբերին կարճատև այցելությամբ մեկնեց Շվեյցարիա՝ մտադիր լինելով Օսմանյան կայսրությունում հայ ժողովրդի դեմ իրագործվող հանցագործությունների քարոզարշավ սկսել շվեյցարական զանգվածային մամուլի միջոցով², որը, ի դեպ, հասանելի էր նաև Գերմանիայում³: Այս կապակցությամբ Բազելում գերմանական դեսպան Վուլդերլիխը Գերմանիայի ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեգին ուղղված մի գրության մեջ նշում էր. “Քանի որ չէր հաջողվել (Լեփսիուսին – Ն. Ս.) Կ. Պոլսում հայերի համար շոշափելի որևէ արդյունքի հասնել, Լեփսիուսը որոշեց պատերազմում չեզոք երկրի մամուլում աղմուկ բարձրացնել Գերմանիայի դաշնակցի դեմ ...”⁴:

Այցելելով Բազել ու Ժնև՝ Լեփսիուսը հանդիպեց հայ ժողովրդի շվեյցարացի բարեկամների հետ, նրանց իրազեկեց 1915 թ. հուլիս–օգոստոսին իր՝ Կ. Պոլիս ուղևորության արդյունքների մասին և տրամադրեց նաև իր հետ բերած փաստաթղթերի մի մասը⁵: Այնուհետև “Basler Nachrichten” օրաթերթի սեպտեմբերի 16-ի համարում նա հրատարակեց “Մի ժողովրդի բնաջնջումը” վերնագրով անստորագիր հոդվածը⁶, որտեղ ամփոփ ներկայացնում էր Կ. Պոլիս ուղևորության ընթացքում իր դիտարկումների արդյունքներն ու կոչ անում Օսմանյան կայսրությունում դեռ դիվանագիտական ներկայություն ունեցող և թուրքական կառավարության մոտ հեղինակություն վայելող քրիստոնյա տերությունների կառա-

¹ J. Lepsius. Der Todesgang des armenischen Volkes. Bericht über das Schicksal des armenischen Volkes in der Türkei während des Weltkrieges. Porsdam, 1927, S. 259–260.

² Ռ. Լեփսիուս. Մեծ աղէտի օրերուն.– “Հայրենիք” (Բոստոն), Ջ տարի, թիվ 8, 1928, էջ 108:

³ H.–L. Kieser. Der verpasste Friede. Mission, Ethie und Staat in den Ostprovinzen der Türkei 1839–1938. Zürich 2000, S. 355.

⁴ S. Schaede, R. Hosfeld (Hg.). Der Genozid an den Armeniern. Interdisziplinäre Perspektiven auf die historische und aktuelle Rolle des Protestantismus. Jena, 2016, S. 28.

⁵ Տե՛ս Der Konsul in Basel (Wunderlich) an den Reichskanzler (Bethmann Hollweg). – <http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/AllDocs/1915-09-22-DE-002,PA-AA,R14087>.

⁶ Տե՛ս J. Lepsius. Der Todesgang des armenischen Volkes, S. XXIV.

⁷ Լեփսիուսի հոդվածը սենսացիա առաջ բերեց ինչպես Շվեյցարիայում, այնպես էլ՝ Գերմանիայում՝ արժանանալով տարաբնույթ գնահատականների: Գերմանական մամուլի աշխատողներից մեկը (ու՛մ անունն աղբյուրում չի հիշատակվում), օրինակ, վստահեցնում էր՝ “այդ հոդվածի առանձին հատվածներ պարզապես թարգմանություն են ֆրանսիական մի բնագրից” (տե՛ս նույն տեղում):

վարություններին, դեսպաններին ու հյուպատոսներին միջոցներ ձեռնարկել՝ հայ ժողովրդի ծրագրված զանգվածային բնաջնջումը կանխելու և աքսորյալ բնակչության՝ դեռ կենդանի մնացորդներին փրկելու համար: “Եվրոպացի ակադեմիկոսների անխախտելի վկայություններով հիմնավորված՝ մեր հաղորդած տեղեկությունների ճշմարտացիությունը եթե վիճարկվում է որևէ մեկի կողմից, – գրում էր նա հողվածում, – ապա մենք կոչ ենք անում Օսմանյան կայսրությունում ներկայություն ունեցող տերություններին հրապարակել այդ երկրում տեղի ունեցող իրադարձությունների վերաբերյալ հյուպատոսական չկրճատված տեղեկագրերը՝ որպես հակափաստարկ”⁸:

Կոչն, անշուշտ, առաջին հերթին ուղղված էր Գերմանիայի ու Ավստրո-Հունգարիայի կառավարություններին, ինչպես նաև՝ պատերազմում չեզոք ԱՄՆ-ի ղեկավարությանը: Վերջինիս որոշ ներկայացուցիչներ համոզված էին, որ երիտթուրքական կառավարության հակահայկական քաղաքականության դեմ դիվանագիտական բողոքն ու սպառնալիքները ունենալու էին սպասվածին հակառակ արդյունք: “Ստեղծված իրավիճակում անհրաժեշտ է ուժի կիրառումը”⁹, – գրում էր Կ. Պոլսում ամերիկյան դեսպան Հենրի Մորգենթաուն:

Սկզբունքորեն նույն կարծիքին էր նաև Լեփսիուսը, ով Բեռլին վերադառնալուց հետո Ռայխսսթագի շենքում “Մամուլի ստոցիացիայի” հոկտեմբերի 5-ի նիստում, որին մասնակցում էին նաև արտաքին ու ծովային գերատեսչությունների ներկայացուցիչները¹⁰, հանդես գալով ընդարձակ զեկույցով¹¹ և ներկայացնելով Օսմանյան կայսրության ներքին իրադարձությունների ստույգ պատկերը, կոչ արեց գերմանական կառավարությանը հենց սեփական երկրի շահերից էլնելով

⁸ A. Hayruni und R. Hosfeld. Johannes Lepsius und die Armenische Frage im Beziehungsgeflecht des Weltkrieges. – “Das Deutsche Reich und der Völkermord an den Armeniern”. Göttingen, 2017, S. 233–234.

⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 234:

¹⁰ Տե՛ս J. Lepsius. Der Todesgang des armenischen Volkes, S. XXIV:

¹¹ „Magdeburger Zeitung”-ի խմբագրությունը հոկտեմբերի 7-ին պատրաստեց զանգվածային մամուլի ներկայացուցիչների առջև Լեփսիուսի էլույթի մանրամասներն անփոփոք “Թուրքիայի ներքին կացության մասին” վերտառությամբ տեղեկագիր, որը ենթակա չէր հրապարակման: Համաձայն այդ տեղեկագրի՝ իր էլույթի ժամանակ հոետորը ներկայացրել էր Օսմանյան կայսրությունում հայերի ողբերգական դրությունը, սուր քննադատության ենթարկել գերմանական կառավարությանը՝ թուրքերի հակահայկական գործողությունները չկանխելու համար և նշել, որ հայ բնակչության բնաջնջմամբ վերանալու էր Օսմանյան կայսրության վրա Գերմանիայի տնտեսական ու մշակութային ազդեցությունը [տե՛ս Der Konsul in Basel (Wunderlich) an den Reichskanzler (Bethmann Hollweg), – <http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/AllDocs/1915-09-22-DE-002,PA-AA,R14087>]:

Արևմտյան Հայաստանում (որտեղ տեղի էր ունենում հայ ժողովրդի սպանող) գերմանական զինված ուժերի վերահսկողություն սահմանել¹²: Նա նաև խորհուրդ տվեց ձեռնպահ մնալ Օսմանյան կայսրության ներքին իրադարձությունների վերաբերյալ “կեղծ և գունազարդված տեղեկություններ” հրապարակելուց, ինչը, նրա համոզմամբ, էապես կհարվածեր Գերմանիայի միջազգային հեղինակությանը¹³:

Երիտթուրքերի ցեղասպանական քաղաքականության դեմ ուղղված քարոզչության արդյունքում Լեփսիուսը, Գերմանիայի Արտաքին գործերի նախարարության (ԱԳՆ) բնորոշմամբ, հայտնվեց “գերմանական կառավարության բացարձակ ընդդիմության” կարգավիճակում¹⁴:

Հատկանշական է, որ հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 6-ին, նույն շենքում հրավիրված մամլո համաժողովում ԱԳՆ-ի բանախոսը հերքեց Լեփսիուսի ասածների ճշմարտացիությունը՝ հայերին համարելով Անտանտի կողմից հրահրված “սպստամբներ”¹⁵: Իսկ հոկտեմբերի 7-ին կառավարությունը լրագրողներին հրահանգեց՝ Օսմանյան կայսրության հետ հարաբերությունները չվտանգելու համար պարտավորվելին այսուհետ չշոշափել Հայկական հարցը: Իսկ եթե հետագայում Գերմանիայի մեղսակցության պատճառով արտերկրի կողմից մեղադրանքներ ի հայտ գային, պետք է հարցը մեծ զգուշավորությամբ և վերապահությամբ դիտարկելին ու պնդելին, որ թուրքերը հայերի կողմից “ուժգին” բորբոքվել էին¹⁶: “Հայկական հարցի պատճառով մեր հարաբերությունները Թուրքիայի հետ խզելը երբեք չենք համարել և այժմ էլ չենք համարում ճիշտ”¹⁷, – նշել էր Գերմանիայի պետքարտուղարի տեղակալ Արթուր Յիմերմանը:

Ինչևէ, Լեփսիուսը շարունակեց Օսմանյան կայսրությունում քրիստոնյաների հալածանքների դեմ պայքարը, և Կ. Պոլիս ուղևորության պտուղներից մեկն էլ ե-

¹² A. Hayruni und R. Hosfeld. Նշվ. հոդվ., էջ 223:

¹³ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁴ Der Chef des Admiralstabs der Marine (Holtzendorff) an den Reichskanzler (Bethmann Hollweg). – [http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1916-10-25-DE-001, PA-AA, R 14094](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1916-10-25-DE-001, PA-AA, R 14094).

¹⁵ Տե՛ս Der Konsul in Basel (Wunderlich) an den Reichskanzler (Bethmann Hollweg). [http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1915-09-22-DE-002 PA-AA, R 14087](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1915-09-22-DE-002 PA-AA, R 14087).

¹⁶ A. Richard. Karl Libknecht und Genossen. Die Ausrottung der Armenier während des Ersten Weltkrieges und die deutsche politische Linke. – “Armenisch-Deutsche Korrespondenz”, Nr. 131/132, Jg. 2006/ Heft 1&2, S. 131–132.

¹⁷ R. Hosfeld. Operation Nemesis. Die Türkei, Deutschland und der Völkermord an den Armeniern. Köln, 2005, S. 254.

“դրամատիկ ազդեցություն” գործեց Յո. Լեփսիուսի ելույթի՝ Պ. Ռոհրբախի ինքնաբուխ արձագանքը. “Դր. Լեփսիուսի պնդումներն ամբողջապես հիմնավորվում են արտերկրի մամուլի հաղորդած տվյալներով: Ըստ այդմ, անկարելի է հանուն Թուրքիայի հետ դաշինքի այդ գործողությունների (նկատի ունի Օսմանյան կայսրությունում հայերի հալածանքն ու բռնությունները – Ն. Ս.) համատեղ պատասխանատվությունը հետագայում կրելը: Զինվորականությունը փակել է մեր բերանը: Բայց մենք կարող ենք և պարտավոր ենք կառավարությանն ասել, որ Թուրքիայի հետ մեր դաշինքն այլևս չենք կարող ընդունել որպես երկու իրավահավասար պետությունների համաձայնություն: Երբ այդ բաները հայտնի դառնան, այն ժամանակ գերմանացի ժողովուրդն ամոթի զգացումով կնայի աշխարհի աչքերին: Հետևաբար, կառավարությունը պետք է ստիպի Թուրքիային՝ բավարարել հայերի ցանկությունները: Այդ երկրի վախճանը մոտ է, և նրա նկատմամբ պետք է խափանման միջոց կիրառել”²⁶:

Յո. Լեփսիուսը, արձագանքելով Պ. Ռոհրբախի ելույթին, նրան անվանեց “մեր ողջ գերմանաթուրքական քաղաքականության մարգարե” և ավելացրեց. “Ես խոնարհվում եմ նրա առջև”²⁷: Այնուհետև Յո. Լեփսիուսը, Կ. Թ. Աքսենֆելդը, Յ. Ռիխթերը և Ա. Վ. Շրայբերը²⁸ նիստի արդյունքների հիման վրա կազմեցին ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեգին ուղղված ընդարձակ մի դիմում²⁹, որի տակ ի-

տվյալները, մտահոգություն էր հայտնում հասարակության և լրագրողների վրա Լեփսիուսի հայտարարությունների ազդեցության կապակցությամբ: Նա նաև հավելում էր, որ Լեփսիուսը օրեր առաջ զանգվածային մամուլի ներկայացուցիչների առջև Բեռլինում հանդես էր եկել Հայաստանի դեպքերի վերաբերյալ մի այնպիսի զեկուցմամբ, որը ենթակա չէր հրապարակման [տե՛ս Der Vorsitzende des Vereins deutscher Zeitungsverleger (Friedrich Faber) an den Unterstaatssekretär des Auswärtigen Amtes (Zimmermann).–[http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1915-10-12-DE-001,PA-AA,R14088](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1915-10-12-DE-001,PA-AA,R14088)]:

²⁶ Das undatierte Schreiben von Schreiber an den Oberpräsidenten v. Hegel und den Juristen R. Faber, LAH, № 13797.

²⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁸ A. Meißner. Martin Rades „Christliche Welt” und Armenien, Band 22. Berlin, 2010, S. 225.

²⁹ Դիմումի հեղինակները, մատնանշելով Գերմանիայի բարոյական վարկին սպառնացող վտանգը, փորձում էին գերմանական կառավարությանը դրդել հայերի օգտին վճռական միջամտության. “Դիմումը ստորագրողներին, որոնք մեծ հույսեր են կապում Ձերդ Գերագանցության հետ, առաջին հերթին անհանգստացնում և գործողության է մղում ոչ թե մտահոգությունն ապագայում Արևելքում Գերմանիայի տնտեսական ու մշակութային գործունեության հեռանկարի համար, որը վտանգի տակ է հայտնվել թուրք ազգայնականների չարաշահումների և իսլամական ֆանատիզմի

րենց ստորագրությունները դրեցին Գերմանիայի ավետարանական եկեղեցու 50 անվանի հետևորդներ, այդ թվում՝ «Գերմանա-հայկական ընկերության» (ԳՀԸ)³⁰ վարչության անդամներ Յո. Լեփսիուսը, Մ. Ռադեն, Պ. Ռոհրբախն ու Է. Շթիրը³¹:

«Ստորագրողներին, – նշվում էր դիմումի մեջ, – խիղճն է, որ մղում է արտահայտելու այն մեծ հուզումը, որին մատնված են իրենք և գերմանացի քրիստոնյաների լայն շրջանները՝ տեսնելով թուրքահայ ժողովրդի ողբալի ճակատագիրը: Ստույգ տեղեկությունների համաձայն այդ ժողովրդին սպառնում է կատարյալ բնաջնջման վտանգը, եթե անմիջապես վերջ չտրվի նրա նկատմամբ գործադրվող անգթությանը»³²:

Այնուհետև մանրամասնորեն արծարծելով Արևելքում հայերի մշակութային դերի կարևորության հարցը և նկարագրելով վերջին սարսափներն ու տեղահանվածների վիճակը՝ դիմումի հեղինակները վերջում նշում էին. «Մենք խնդրում ենք Ձերդ Գերագանցությանը ամենաազդու կերպով Բ. Դռանը ներկայացնել ստեղծված կացության անտանելիությունը և դարմանման միջոցների ծայրահեղ ստիպողականությունը՝ աչքի առջև ունենալով գլխավորապես երեք հարց, որոնք ոչ մի կերպ չեն հակասում Թուրքիայի բարօրությանն ու մեր ռազմական նպատակների իրագործմանը և բխում են միայն մարդկայնության պահանջներից: Անհրաժեշտ է, որ՝ 1. արգելվի հայերի տեղահանությունը Կ. Պոլսից, Հալեպից, Իզմիրից և բոլոր այն վայրերից, որոնց տակավին չի դիպել տեղահանման կարգադրությունը, 2. ձեռնարկել ոչ թե երևութական, այլ իրական միջոցներ՝ պահպանելու Միջագետքի անապատները քշված հարյուր հազարավոր կանանց ու երեխաների կյանքը, և թույլ չտալ նոր վայրագություններ մնացյալ հայերի նկատ-

պատճառով, շարժառիթներ, որոնք արթնացրել են մեր խիղճը, այլ այն պատասխանատվությունը, որը քննարկվող դեպքերի համար կկրի Օսմանյան կայսրության դաշնակից քրիստոնյա ժողովուրդներից մեկը հանդիսացող գերմանացի ժողովուրդը» (տե՛ս J. Lepsius. Deutschland und Armenien, S. 185):

³⁰ ԳՀԸ-ն ստեղծվել է 1914 թ. հունիսին Բեռլինում: Ընկերության հիմնադիր անդամներն էին Յո. Լեփսիուսը (ով ԳՀԸ նախագահն էր հիմնադրումից մինչև 1927 թ.), Յ. Մարկվարտը, Մ. Ռադեն, Պ. Ռոհրբախը, Է. Շթիրը, Ջ. Գրինֆիլդը, Ռ. Դարբինյանը, Ա. Հայրանյանը, Մ. Մուրադյանը, Տ. Շահբազյանը: ԳՀԸ-ի նպատակն էր նպաստել հայ-գերմանական մերձեցմանը՝ մշակութային հողի վրա և Օսմանյան կայսրության արդիականացմանը ներսից հայերի (հայկական մշակույթի զարգացման) և դրսից գերմանական ազդեցության ուժեղացման միջոցով: Այս մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Սահակյան. Գերմանա-հայկական ընկերության հիմնադրումը. – «Հայագիտության հարցեր», № 1, Երևան, 2016, էջ 27–37:

³¹ E. Stier. Zur Geschichte der Deutsch–Armenischen Gesellschaft (1914–1939). – «Mitteilungsblatt der Deutsch–Armenischen Gesellschaft», Nr. 5–6, Dezember, 1939, S. 5 (69).

³² Տե՛ս J. Lepsius. Deutschland und Armenien, S. 185.

մամբ, 3. հնարավորություն տալ ուրիշ երկրների քրիստոնյաներին, թերևս, գերմանացի և չեզոք վստահելի անձանց գործակցությամբ, օգնություն հասցնել տեղահանվածներին:

Հաշտության կնքման պահին խնդրում ենք հոգ տանել, որ բռնի իսլամացած քրիստոնյաները կարելիություն ունենան վերադառնալու իրենց նախկին դավանանքին, և Թուրքիայի քրիստոնյա փոքրամասնություններին տրվի խաղաղ ու անկաշկանդ զարգացման հնարավորություն: Խնդրում ենք Ձերդ Գերագանցությանը որքան կարելի է շուտ ստեղծել այնպիսի վիճակ, որ մենք կարողանանք հանդարտեցնել գերմանացի քրիստոնյաների հուզումը և հակազդել օտար երկրների կողմից Գերմանիայի դեմ ուղղված ամբաստանություններին³³:

Յո. Լեփսիուսի դրդմամբ՝ Բեթման Հոլվեգին համանման ուղերձ հղեցին նաև Գերմանիայի կաթոլիկները³⁴:

Ռայխսկանցլերը նշված դիմումին պատասխանեց հապաղումով նոյեմբերի 12-ին: Նա վստահեցնում էր՝ կայսերական կառավարությունն ինչպես մինչև այդ պահը, այնպես էլ ապագայում իր ազդեցությունը կգործադրի, որ քրիստոնյա ժողովուրդներն իրենց հավատի պատճառով չհետապնդվեն³⁵:

Բ. Հոլվեգի պատասխանը լրատվամիջոցներին փոխանցվեց ԱԳՆ-ի հետևյալ հավելվածով. «Գերմանացի քրիստոնյաները կարող են վստահ լինել, որ գերմանական կառավարությունը կանի այն ամենը, ինչը կարող է ծառայել այս նպատակին (Օսմանյան կայսրությունում քրիստոնյա հպատակների վիճակի բարելավմանը – Է. Շթիր) և գոյություն ունեցող կարիքը մեղմելու համար նրանց մարդասիրական ջանքերը նկատի կառնվեն³⁶»:

Գերմանաթուրքական դաշինքի առկայության պայմաններում գերմանական կառավարության նշված խոստումները, ցավոք, այդպես էլ չիրականացան: Բայց Լեփսիուսը տեղի տալու միտք չունեցավ: Ընդհակառակը, նա իր պարտքն էր համարում հնարավորին մեծացնել հասարակական ճնշումը՝ դա համարելով իշխանություններին ակտիվ քայլերի մղելու միակ գրավականը: Պատահական չէ, որ երբ զանգվածային լրատվության միջոցներն ու եկեղեցին արդեն բավականաչափ իրազեկ էին Արևմտյան Հայաստանում կատարվող իրադարձություններին, նա վճռեց իր տեղեկությունները հասանելի դարձնել հասարակական լայն շրջաններին: Այդ կերպ Լեփսիուսը մտադիր էր նաև թուրքական պաշտոնական

³³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 183–188:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 189:

³⁵ E. Stier. An die Mitglieder der Deutsch–Armenischen Gesellschaft. Marburg, den 2. August 1916, EZA Berlin.

³⁶ Տե՛ս E. Stier. Zur Geschichte der Deutsch–Armenischen Gesellschaft (1914–1939), S. 5 (69).

լրատվության դեմ ստեղծել ուժեղ հակազդեցություն և, բացի այդ, ավետարանական համայնքներին դրդել հայ աքսորյալներին օգնելու նպատակով կատարել մեծածավալ հանգանակություններ, որոնք «կհամապատասխանեն կարիքի մեծությանը»³⁷:

Բայց, քանի որ պատերազմի ընթացքում գրաքննությունը խստորեն արգելել էր ԳՀԸ-ին տեղեկություններ հրապարակել Օսմանյան կայսրությունում հայերի բնաջնջման վերաբերյալ, և ընկերությունը ստիպված էր սահմանափակվել միայն թռուցիկներ տարածելով³⁸, Լեփսիուսը տեղեկատվական գործունեությունն այդ շրջանում իրականացնում էր իր իսկ կողմից խմբագրվող «Der Christliche Orient» ամսագրի միջոցով³⁹, թեև այդ ամսագրի համար ևս ստեղծվել էր բարդ իրավիճակ: 1915 թ. թղթի դեֆիցիտի պատճառով պարբերականը տպագրվում էր երկու ամիսը մեկ անգամ, իսկ 1916 թ. նույնիսկ երեք ամիսը մեկ⁴⁰:

Ամսագրի՝ 1915 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսների համարում Լեփսիուսը հրապարակեց օգնության մի կոչ, որտեղ բավական թափանցիկ վկայություն էր կատարվում Արևմտյան Հայաստանում ստեղծված իրադրության մասին: Մրան հաջորդեց պարբերականի՝ նույն տարվա վերջին համարում հայ ժողովրդին վրա հասած աղետի վերաբերյալ «Հեռացում դեպի Սիրիա» վերնագրով հողվածի հրատարակումը: Չնայած գրաքննությունն արգելում էր Օսմանյան կայսրության ներքին իրադարձությունների վերաբերյալ մանրամասների հրապարակումը՝ այնուամենայնիվ, այդ հողվածում Լեփսիուսը տեղեկացնում էր՝ երիտթուրքական կառավարությունը ծրագրել էր Օսմանյան կայսրությունը վերածել զուտ իսլամական պետության, և որ երկրի հայաբնակ բոլոր վիլայեթները գրեթե ամբողջությամբ դատարկվել էին հայերից⁴¹:

Օսմանյան կայսրությունում հայերի կացության մասին տեղեկատվություն հրապարակելուց զատ՝ քայլեր ձեռնարկվեցին նաև ցեղասպանությունը վերապրած քսորյալ հայերի⁴² փրկարար աշխատանքների կազմակերպման ուղղությամբ:

³⁷ Տե՛ս J. Lepsius. Der Todesgang des armenischen Volkes, S. XXVI.

³⁸ Տե՛ս E. Stier. Zur Geschichte der Deutsch-Armenischen Gesellschaft (1914-1939), S. 5 (70).

³⁹ Ա. Հ ա յ ր ու ի ի. Յոհաննես Լեփսիուսի առաքելությունը, Երևան, 2002, էջ 271:

⁴⁰ A. Baumann. Der Orient für Christus. Johannes Lepsius-Biographie und Missiologie. Göttingen, 2007, S.103.

⁴¹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴² Խոսքը վերաբերում էր Սիրիայի և Միջագետքի անապատները քշված շուրջ 600.000 տղամարդկանց, կանանց, ծերերին ու երեխաներին (տե՛ս E. Stier. An die Mitglieder der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, Marburg, den 2. August 1916, EZA Berlin):

յամբ, որին Լեփսիուսի հետ գործուն մասնակցություն ունեցավ նաև Է. Շթիրը: Վերջինս առողջական խնդիրների պատճառով դադարեցնելով հոգևոր ծառայությունն Ալտենի Դեսսաուում և 1916 թ. սկզբին հաստատվելով Մարբուրգում՝ նշանակվեց Մ. Ռադեի խմբագրությամբ լույս տեսնող “Die Christliche Welt” - պարբերականի բարեկամների միության” գլխավոր քարտուղար (նա նաև ԳՀԸ-ի քարտուղարն էր): Ազատվելով հոգևոր ծառայությունից և Մ. Ռադեի թույլատվությամբ՝ նաև գործնականում քարտուղարի պարտականությունները կատարելու⁴³ Է. Շթիրը նվիրվեց աքսորյալ հայերի օգնության աշխատանքների կազմակերպման գործին⁴⁴:

Դեռ 1915 թ. դեկտեմբերին Շթիրը գաղտնի փորձում էր Օսմանյան կայսրության ներքին իրադարձությունների հարցում կողմնորոշել “Անհրաժեշտ օգնություն” (“Das Notwendige Liebeswerk”) միության անդամներին՝ նրանց ներկայացնելով իր կարծիքը: Այսպես՝ նրա ենթադրությամբ հայերին աքսորի ենթարկելու համար հրահրիչ հանգամանք էր Վանում ռուսների կողմից հայ կամավորների մասնակցությամբ մահմեդական բնակչության ջարդը⁴⁵: Ինչ վերաբերում էր աքսորի ծավալին և այս առնչությամբ թուրքական կառավարության բռնած դիրքին, ապա նա նշում էր հետևյալը. “Եթե թուրքական կառավարությունն այժմ օտարերկրյա դեսպանությունների հանդեպ զոջումով է խոսում իր գործելաձևի մասին, ապա դա շատ փոքր բան է իր արածի համեմատ: Թուրք նախարարներից ոչ մեկն այնքան միամիտ չէ, որ դա չգիտակցի: Խոսքը գնում է ոչ թե մի քանի հայերի, ինչպես նշում է “Deutscher Wille”-ն, այլ մեկ միլիոնից ավելի ժողովրդի բնաջնջման մասին, և դա, հիրավի, գերազանցում է պատմության ողջ ընթացքում հայ ժողովրդի կրած բոլոր տառապանքները, նույնիսկ՝ ներկա պատերազմի սարսափները”⁴⁶: Է. Շթիրն անհեթեթություն էր համարում նաև թուրքական պաշտոնական հիմնավորումներն այն մասին, որ ժողովրդի տեղահանությունը

⁴³ Լեփսիուսը 1916 թ. հունվարին Մարբուրգում հանդիպեց Մ. Ռադեի հետ, ում խնդրեց Է. Շթիրին ազատել քարտուղարի պարտականությունների գործնական իրականացումից, որպեսզի նա ժամանակ ունենար զբաղվելու հայանպաստ աշխատանքների կազմակերպմամբ: Մ. Ռադեն սիրով համաձայնեց (տե՛ս Lepsius an Rade vom 16. Januar 1916, LAH, № 7143):

⁴⁴ Տե՛ս A. Meißner. Նշվ. աշխ., էջ 227:

⁴⁵ Շթիրը պարզաբանում էր, որ մահմեդականներին ջարդելով՝ հայերը վրեժ էին լուծում մինչ այդ հարյուրավոր հայկական գյուղերում թուրքերի կազմակերպած ջարդերի համար, որոնց 1914 թ. նոյեմբերից մինչև 1915 թ. ապրիլը զոհ էր գնացել շուրջ 26.900 հայ [տե՛ս E. Stier. Armenien und wir. – “Das Notwendige Liebeswerk” (այսուհետև՝ DNL), vom 14. Dezember 1915]:

⁴⁶ Տե՛ս A. Meißner. Նշվ. աշխ., էջ 228:

նազմական պարտադիր գործողություն էր, և բացի այդ՝ իրենք այն իրականացրել էին Ռուսաստանի սահմանամերձ շրջաններում հեղափոխության բռնկման վտանգից խուսափելու համար: Նա պարզաբանում էր՝ հայերը լոյալություն էին պահպանել թուրքական պետության հանդեպ, և որ դեռ պատերազմի սկզբում Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքն ու ՀՅԴ-ի պարագլուխները հայ ժողովրդին հանդարտության և խոհեմության կոչեր էին արել: Չնայած դրան՝ թուրքերը սպանել էին ՀՅԴ-ի գրեթե բոլոր ղեկավար գործիչներին:

Է. Շթիրն առանձնապես վրդովված էր այն իրողությամբ, որ պատերազմի պայմաններում Գերմանիան, լինելով միակ պետությունը, որը կարող էր ներգործել երիտթուրքական կառավարության վրա, չէր կանխել հայերի սպանողը: Ըստ նրա՝ ինքնակառավարումը կորցրած Օսմանյան կայսրությունը հայերի բնաջնջումով խիստ վնասում էր ինքն իրեն և դրանով իսկ նաև Գերմանիայի տնտեսությանը, քանի որ այդ երկրի ներքին առևտրի կազմակերպման, ներմուծման ու արտահանման ոլորտներում հայերը շատ «կարևոր տարր էին»: Այսուամենայնիվ, նա ամենավատը համարում էր այն, որ իրենք ստիպված էին լինելու քրիստոնեական հոգևոր արժեքների միջոցով Արևելք թափանցելու բոլոր հույսերը թաղել: Ի վերջո, հիմք ընդունելով հայերին օգնելու վերաբերյալ ռայխսկանցլերի վերոնշյալ խոստումը՝ Է. Շթիրը կոչ էր անում փրկել վերապրածներին. «Մենք՝ գերմանացիներս, Հայաստանին պիտի ցույց տանք մեծ օգնություն, ավելի մեծ, քան 1896 թ. օգնությունն էր, քանի որ այժմ նրանք (հայերը – Ն. Ս.) ավելի շատ են կապված մեզ հետ: Միսիոներական ընկերություններն արդեն հանգանակություններ են անում: Մենք՝ «Անհրաժեշտ օգնության» բարեկամներս, չենք կարող նրանցից հետ մնալ: Մենք չենք ուզում մտածել այն մասին, թե ինչ օգուտ դա մեզ կրերի այժմ կամ ապագայում: Մենք ուզում ենք դա անել որպես բարեգործություն, ուզում ենք դա անել, որպեսզի կարողանանք մաքուր պահել մեր խիղճը»⁴⁷:

Այսուամենայնիվ, պետք է նշել, որ Արևելքում գործող հայերի օգնության կայաններն անկարող էին օգնել բոլոր կարիքավորներին: Հալեպում, օրինակ, փրկարար աշխատանքների կազմակերպմանն աջակցում էր տեղի գերմանական հյուպատոս Վալտեր Ռյոսլերը: Բայց նա ևս անկարող էր կապ հաստատել աքսորյալների հեռավոր վայրերում տեղակայված ճամբարների հետ, որոնք քննարկվող ժամանակաշրջանում ոչ մի տեղից օգնություն չստացան:

Այդ պատճառով ԳՀԸ-ն որոշեց օգնության փրկարար արշավախումբ ուղարկել Արևմտյան Հայաստան, որը պետք է այցելեր աքսորյալների բոլոր ճամբարներն ու օգնություն հասցներ հարյուր հազարավոր անապաստան, անսնունդ և անօգնական կանանց ու երեխաներին: Այդ նպատակով 1916 թ. մարտի 2-ին ընկե-

⁴⁷ E. Stier. Armenien und wir. –DNL, vom 14. Dezember 1915.

րությունը դիմեց ռայխսկանցներին՝ խնդրելով արշավախմբի համար, որը բաղկացած էր լինելու բժիշկներից, գրքության քույրերից և երկրի պայմաններին ծանոթ անձանցից, մեկնման թույլատվություն ստանալ թուրքական կառավարությունից⁴⁸: “Որքան մեզ հայտնի է, – կարդում ենք այդ դիմումի մեջ, – թուրքական կառավարությունը մերժել է չեզոք կողմից իրեն եղած նման մի քանի առաջարկներ: Ուրեմն՝ առավել ևս Գերմանիայի մարդասիրական շրջանակների պարտքն է դառնում՝ գերմանական կառավարության միջամտությամբ ջանալ մեղմելու այն տառապանքը, որի գոյության համար Գերմանիան, իբրև Թուրքիայի զինակից, ամբողջ աշխարհի կողմից բարոյապես պատասխանատու է համարվում: Թուրքական կառավարությունը պատերազմի սկզբից ի վեր կարևորել է իր համերաշխությունը ոչ թուրք մահմեդականների հետ: Ուրեմն՝ նման համերաշխության իրավունք ունեն նաև գերմանացի քրիստոնյաները Թուրքիայի քրիստոնյաների նկատմամբ: Երբեք չի կարելի ընդունել, թե Թուրքիայի քաղաքական շահը պահանջում է կես միլիոն կանանց և երեխաների ոչնչացումը, մինչ Գերմանիայի շահը ստիպողաբար պահանջում է, որ ինքն իրեն ազատի այն կշտամբանքից, թե մեղսակից է քրիստոնյա ժողովրդի բնաջնջմանը ...”⁴⁹:

Ռայխսկանցները դիմումն ուղարկեց Կ. Պոլսում Գերմանիայի դեսպան Վոլֆ Մետերնիխին, որն էլ այն ներկայացրեց թուրքական կառավարությանը: Հակառակ դեսպանի պնդումներին և բացատրություններին, թե ձեռնարկը քաղաքական նպատակ չի հետապնդում, թուրքական կողմից հնչեց մերժողական պատասխան՝ պատճառաբանելով, որ դրանով “կգորանան” հայերի կողմից արտասահմանի վրա դրված հույսերը⁵⁰:

1916 թ. ապրիլի 17-ին⁵¹ ԳՀԸ-ի կողմից կրկին խնդրագիր ուղարկվեց ԱԳՆ, որն այն փոխանցեց Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանությանը: Սակայն դեսպանությունը մերժեց ներկայացված խնդրանքը՝ նշելով. “Դեսպանությունը կտրականապես դեմ է ԳՀԸ-ի ներկայացուցչի առաքմանը: Հայերի համար գերմանական բարեգործական ակցիայից հազիվ թե քաղաքական օգուտ քաղենք: Նույնիսկ զուտ մարդկային տեսանկյունից պարզ չէ, թե ինչու գերմանական փողերն ու գերմանական բարեգործությունը պիտի օգտակար լինեն ոչ թե պատերազմից շփոթված մեր քաղաքացիներին, այլ արտասահմանին: Դրանով մենք միայն ծառայություն կմատուցենք մեզ հետ պատերազմող և մեզ թշնամի հայերին ու ամերիկացիներին և չենք կարող սպասել նույնիսկ աննշան փոխհատուցման: Մասնակցելով

⁴⁸ St ü E. Stier. Zur Geschichte der Deutsch–Armenischen Gesellschaft (1914–1939), S. 5 (69).

⁴⁹ Ռ. Լեոնեան. նշվ. հոդվ., էջ 110:

⁵⁰ Նույն տեղում:

⁵¹ Նույն տեղում:

հայ-ամերիկյան բարեգործական միջոցառմանը՝ մենք դժգոհություն կատաղացանք թուրքական կառավարության մոտ⁵²:

Դժգոհ ստացած պատասխանից՝ Շթիրը վերջին փորձը կատարեց՝ դիմում հղելով անձամբ Թալեաթ փաշային: Նա խնդրեց հանուն մարդասիրական նպատակների թույլատրել Հալեպի և Մոսուլի վիլայեթներ իրենց մուտքը: Պատասխանը ստացվեց օգոստոսի 24-ին Մայնի Ֆրանկֆուրտի թուրքական հյուպատոսության կողմից: Դրանում նշվում էր, որ «նկատի ունենալով չորրորդ և վեցերորդ գորամիավորումների ռազմական գործողություններն այդ վարչական շրջաններում՝ գլխավոր հրամանատարությունն արգելել է ուղևորությունն այդ տարածքներ⁵³:

Այսպիսով, ցեղասպանությունը վերապրած կարիքավոր հայերին գործնական օգնություն ցուցաբերելու ԳՀԸ-ի փորձերը ձախողվեցին:

Լեփսիուսն ի նպաստ հայ ժողովրդի գերմանական կառավարությանն ակտիվ միջամտության մղելու միակ հուսալի ճանապարհը, ինչպես արդեն նշվել է, համարում էր հասարակական ճնշման ուժգնացումը: «Der Christliche Orient» պարբերականը, սակայն, գրաքննության պայմաններում հասարակության իրազեկման՝ նախանշված նպատակին ըստ հարկի ծառայել չէր կարող, ուստի նա վճռեց դիմել հասարակության իրազեկման ամենաազդու միջոցին, այն է՝ իր հավաքած տեղեկություններն առանձին գրքով հրատարակել և առաքել Գերմանիայի ավետարանական քահանայություններին, «Գերմանիայի առաքելությունն Արևելքում» կազմակերպության (ԳԱԱ) բարեկամներին, գերմանական կառավարության անդամներին և այլոց: Առաքումը պետք է կատարվեր գաղտնի՝ չձախողելու համար⁵⁴:

Այդ նպատակով Կ. Պոլիս կատարած ուղևորության ընթացքում ձեռք բերած փաստական նյութերի հիման վրա նա 1916 թ. ամռանը հրատարակեց «Տեղեկագիր Թուրքիայում հայ ժողովրդի կացության մասին»⁵⁵ աշխատությունը⁵⁶: Հետա-

⁵² Տե՛ս E. Stier. Geschäftsbericht der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, 21. Mai 1919, EZA Berlin, S. 10.

⁵³ E. Stier. Zur Geschichte der Deutsch-Armenischen Gesellschaft (1914-1939), S. 6 (70).

⁵⁴ Ա. Հայրունի. նշվ. աշխ., էջ 282:

⁵⁵ Տե՛ս J. Lepsius. Bericht über die Lage des Armenischen Volkes in der Türkei. Potsdam, 1916.

Լեփսիուսի «Տեղեկագիր»-ը՝ Ադաթոն բեյի ֆրանսերեն թարգմանությամբ, լույս է տեսել 1918 թ. Փարիզում: Վարկած կա նաև, որ Լեփսիուսը 1916 թ. Պոտսդամում այդ գրքի գերմաներեն հրատարակությունից անմիջապես հետո իրականացրել էր ֆրանսերեն հրատարակությունը և տարածել (տե՛ս A. Meißner. նշվ. աշխ., էջ 232-233):

գայում այդ կապակցությամբ Շթիրը գրել է. “Պատերազմի հետևանքով ի հայտ եկած խոչընդոտների առկայության պայմաններում խիզախություն էր, որ մեր (ԳՀԸ-ի – Ն. Ս.) նախագահ Լեփսիուսն անձամբ ստանձնեց 300 էջից բաղկացած “Տեղեկագիր Թուրքիայում հայ ժողովրդի կացության մասին” [որն ավելի ուշ հրատարակվեց “Հայ ժողովրդի մահուդին” (“Der Todesgang des armenischen Volkes”) վերնագրով] գրքի հրատարակման պատասխանատվությունը, երբ իր ղեկավարած ԳԱԱ-ի հոգաբարձությունը դեմ արտահայտվեց գրքի հրատարակմանը (երկարատև որոնումներից հետո հրատարակչություններից միայն երրորդն էր, որ համաձայնեց տպագրել գիրքը⁵⁷): Սա նաև դրդեց նրան հիմնադրելու նոր ընկերություն, որը կոչվեց “Դր. Լեփսիուս-Գերմանիայի արևելյան առաքելություն”⁵⁸:

1916 թ. հուլիսին Լեփսիուսն ընկերների և ընտանիքի անդամների օգնությամբ “Տեղեկագրի” 20.000 օրինակ առաքեց ավետարանական քահանայություններին, ԳԱԱ-ի իր ընկերներին, իսկ մնացած 500 օրինակը՝ պետական հաստատությունների աշխատակիցներին, Ռայխսբազի և Վիթենբերգի երկրամասային պառլամենտի պատգամավորներին, գերմանական հեղինակավոր պարբերականների խմբագրություններին⁵⁹: “Դր այդ եւ յետագայ քայլերուն հետևանքով Լեփսիուսի ներկայութիւնը Գերմանիոյ մէջ անյարմար կը նկատուի, եւ կառավարութիւնը կ’առաջարկէ իրեն՝ ուրիշ երկիր մը ընտրել իր բնակութեան համար”⁶⁰, – գրում է հայտնի դաշնակցական գործիչ, միաժամանակ ԳՀԸ վարչության անդամ Լիպարիտ Նազարյանը:

Այդ պատճառով, ինչպես նաև շաքարախտը բուժելու նպատակով Լեփսիուսը 1916 թ. հուլիսի 15-ին տեղափոխվեց Հոլանդիա⁶¹: Այնտեղից նա շարունակեց կապեր պահպանել հայկական շրջանների և գերմանական այն հաստատությունների ու գործիչների հետ, որոնք որևէ կերպ կարող էին օգտակար լինել Հայ դատին:

Երբ նույն թվականի սեպտեմբերի 9-ին թուրք դեսպան Հակկին (Բրրահիմ Հակկի փաշա) բողոք ներկայացրեց Գերմանիայի ԱԳՆ-ին Լեփսիուսի “Տեղեկագրի” կապակցությամբ՝ այն անվանելով “Հայկական հարցի մասին հերթական

⁵⁶ Տե՛ս E. Stier. Geschäftsbericht der Deutsch–Armenischen Gesellschaft, 21. Mai 1919, EZA Berlin, S. 11.

⁵⁷ Գիրքը տպագրեց քրիստոնյա-պահպանողական “Reichsboten” պարբերականի հրատարակչությունը (տե՛ս J. Lepsius. Der Todesgang des armenischen Volkes, S. XXVI):

⁵⁸ E. Stier. Zur Geschichte der Deutsch–Armenischen Gesellschaft (1914–1939), S. 6 (70).

⁵⁹ A. Baumann. Նշվ. աշխ., էջ 101:

⁶⁰ Ռ. Լեոնեան. նշվ. հոդվ., էջ 109:

⁶¹ Տե՛ս A. Baumann. Նշվ. աշխ., էջ 104:

խայտառակ գրքույկ», նրան տեղեկացրին, որ գրաքննության կողմից գրքույկն արդեն արգելվել էր (1916 թ. օգոստոսի 7-ին)⁶²:

Այս քայլը հերթական անգամ ապացուցեց, որ գերմանական կառավարության համար առաջնայինն իր շահերն էին՝ այնքան, որ նույնիսկ պատրաստ էր մի ամբողջ քրիստոնյա ժողովրդի բնաջնջման մեղսակից դառնալ:

Այսպիսով, խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում Յո. Լեփսիուսի և նրա ԳՀԸ-ի գործունեությունը հատկանշվում էր մի կողմից երիտթուրքական կառավարության ցեղասպանական քաղաքականության դեմ ուղղված քարոզչության միջոցով գերմանական կառավարության վրա հասարակական ճնշումն ուժգնացնելու և այդ կերպ նրան հայերի օգտին ակտիվ միջամտության մղելու, մյուս կողմից՝ արքային վերապրած բազմահազար հայ որբերին ու կանանց փրկելու ջանքերով: Այդ ամենը կատրվում էր պետական քարոզչության պահանջներին ու գրաքննության արգելքներին հակառակ. հանգամանք, որն էլ դարձավ Լեփսիուսի՝ հայրենիքը ժամանակավորապես լքելու հիմնական պատճառներից մեկը:

Հրանուշ Սահակյան – 2018 թ. Գերմանիայում՝ Էռլանգեն-Նյուրնբերգի համալսարանում, զբաղվել է գիտահետազոտական աշխատանքով: Գիտական 6 հոդվածի հեղինակ է: hranush.sahakyan@mail.ru

REFERENCES

- A. Baumann.** Der Orient für Christus. Johannes Lepsius–Biographie und Missiologie. Göttingen, 2007.
- A. Hayruni und R. Hosfeld.** Johannes Lepsius und die Armenische Frage im Beziehungsgeflecht des Weltkrieges. – „Das Deutsche Reich und der Völkermord an den Armeniern“. Göttingen, 2017.
- A. Hayruni.** Yohannes Lepsius araqelutyunə. Yerevan, 2002 (In Armenian).
- A. Meizner.** Martin Rades „Christliche Welt“ und Armenien, Band 22. Berlin, 2010.
- A. Richard.** Karl Libknecht und Genossen. Die „Ausrottung der Armenier“ während des Ersten Weltkrieges und die deutsche politische Linke. – „Armenisch–Deutsche Korrespondenz“, № 131/132, Jg. 2006/ Heft 1 & 2.
- Das undatierte Schreiben von Schreiber an den Oberpräsidenten v. Hegel und den Juristen R. Faber, Lepsius–Archiv, Halle, № 13797.
- Der Chef des Admiralstabs der Marine (Holtzendorff) an den Reichskanzler (Bethmann Hollweg). –http: www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/AllDocs/1916-10-25-DE-001, PA-AA, R 14094.
- Der Konsul in Basel (Wunderlich) an den Reichskanzler (Bethmann Hollweg). –http: www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/AllDocs/1915-09-22-DE-002 PA-AA, R 14087.
- Der osmanische Botschafter Hakki an von Jagow im Auswärtigen Amt vom 9. September 1916 sowie dessen Antwort vom 15. September 1916, Lepsius–Archiv, Halle, № 13827.

⁶² Der osmanische Botschafter Hakki an von Jagow im Auswärtigen Amt vom 9. September 1916 sowie dessen Antwort vom 15. September 1916, LAH, № 13827.

- Der Vorsitzende des Vereins deutscher Zeitungsverleger (Friedrich Faber) an den Unterstaatssekretär des Auswärtigen Amts (Zimmermann). –<http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/AllDocs/1915-10-12-DE-001>, PA-AA, R 14088.
- E. Stier.** An die Mitglieder der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, Marburg, den 2. August 1916, Evangelisches Zentralarchiv in Berlin.
- E. Stier.** Armenien und wir. – „Das Notwendige Liebeswerk“, vom 14. Dezember 1915.
- E. Stier.** Geschäftsbericht der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, 21. Mai 1919, Evangelisches Zentralarchiv in Berlin.
- E. Stier.** Zur Geschichte der Deutsch-Armenischen Gesellschaft (1914–1939). – „Mitteilungsblatt der Deutsch-Armenischen Gesellschaft“, Nr. 5–6, Dezember 1939.
- H.–L. Kieser.** Der verpasste Friede. Mission, Ethie und Staat in den Ostprovinzen der Türkei 1839–1938. Zürich, 2000.
- J. Lepsius.** Der Todesgang des armenischen Volkes. Bericht über das Schicksal des armenischen Volkes in der Türkei während des Weltkrieges. Potsdam, 1927.
- J. Lepsius.** Bericht über die Lage des Armenischen Volkes in der Türkei. Potsdam, 1916.
- J. Lepsius.** Deutschland und Armenien. Potsdam, 1919.
- Lepsius an Rade vom 16. Januar 1916, Lepsius-Archiv, Halle, № 7143.
- R. Hofseld.** Operation Nemesis. Die Türkei, Deutschland und der Völkermord an den Armeniern. Köln, 2005.
- R. Schäfer.** Geschichte der Deutschen Orient-Mission. Potsdam, 1932.
- R. Lernean.** Mec agheti orerun. – “Hayreniq” (Boston), Z tari, t’iv 8, 1928 (In Armenian).
- S. Schaede, R. Hofseld (Hg.).** Der Genozid an den Armeniern. Interdisziplinäre Perspektiven auf die historische und aktuelle Rolle des Protestantismus. Jena, 2016.

ПРОАРМЯНСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И. ЛЕПСИУСА И ЕГО “НЕМЕЦКО-
АРМЯНСКОГО ОБЩЕСТВА” В ЕВРОПЕ
(Сентябрь 1915 – июль 1916 г.)

ГРАНУՍ ՏԱԿՅԱՆ

Резюме

Ключевые слова: “Немецко-армянское общество”, И. Лепsius, цензура, резня, пресса, Геноцид, мятежный, Армянский вопрос, Османская империя, союз, Б. Ольвег, листовка, ссылка, Е. Штир, консул.

В годы Первой мировой войны немецкая пресса находилась под строгой цензурой. Факты, которые могли бы нанести ущерб репутации Германии или считались опасными для ее политических интересов, не становились материалом для публичного обсуждения. Но доктор И. Лепsius не смирился с позицией государства в сохранении молчания о трагическом положении армянского народа. После возвращения из Константинополя в

Берлин (сентябрь 1915 г.) он выступил с рядом проармянских инициатив: публикация фактических материалов о внутренних событиях в Турции в швейцарской прессе, организация спасательных работ. В последнем случае большое содействие ему оказывал священник Эвальд Штир. К сожалению, все попытки проникнуть в Западную Армению с целью помочь нуждающимся, потерпели неудачу. Поэтому, чтобы подтолкнуть правительство Германии к активному вмешательству в пользу армянского народа, Лепсиус на основе фактических материалов, приобретенных во время своей поездки в Константинополь, летом 1916 года опубликовал работу “О пребывании армянского народа в Турции” („Bericht über die Lage des Armenischen Volkes in der Türkei”), которую тайно отправил в евангелическое священство Германии, своим коллегам, членам правительства и т. д. Однако после этого шага правительство Германии призвало его покинуть страну, а 7 августа 1916 г. книга была запрещена цензурой.

Итак, в течение рассматриваемого периода Лепсиус и его „Немецко-армянское общество”, с одной стороны, предпринимали усилия, чтобы с помощью германского правительства предотвратить истребление армянского народа в Османской империи, с другой стороны, пытались помочь тысячам изгнанных армян.

Грануш Саакян – аспирантка кафедры истории армянского народа факультета истории ЕГУ. В 2018 году занималась научно-исследовательской работой в Германии, в университете Эрлангена-Нюрнберга. Автор 6 научных статей. hranush.sahakyan@mail.ru

PRO-ARMENIAN ACTIVITIES OF DR. JOHANNES LEPSIUS AND HIS “GERMAN-ARMENIAN SOCIETY” IN EUROPE

(September 1915 - July 1916)

HRANUSH SAHAKYAN

Summary

Key words: “German-Armenian Society”, J. Lepsius, censorship, massacre, press, Genocide, rebellious, Armenian Question, Ottoman Empire, union, B. Hollweg, leaflet, link, E. Stier, consul.

During World War I mass media in Germany was strictly controlled by censorship. The facts that could damage the reputation of Germany or its political interests could not be subject for public discussion. However, Dr. Lepsius did not agree with the position of the state in maintaining silence about the tragic situation of the Armenian people. After the return from Constantinople to Berlin (September 1915), he made substantial promising initiatives, publishing factual materials on domestic events of Turkey in Swiss press and

organizing rescue operations. In the latter case, he was assisted by the priest Ewald Stier. Unfortunately, all attempts to enter Western Armenia to help the needy failed. Therefore, in order to push the German government to actively intervene in favor of the Armenian people, Lepsius, on the basis of factual materials acquired during his trip to Constantinople in July/August 1915, in the summer of 1916 published his work –“The situation of the Armenian people in Turkey” („Bericht über die Lage des Armenischen Volkes in der Türkei”), and secretly sent it to the Evangelical priesthood of Germany, his colleagues and other influential circles. However, after this step, the German government urged him to leave the country, and on August 7, 1916, the book was banned by the censorship.

Thus, during the period under review, on the one hand, Lepsius and his “German-Armenian Society” made efforts to prevent the extermination of the Armenian people in the Ottoman Empire and on the other hand they tried to help thousands of expelled Armenians.

Hranush Sahakyan - PhD student at the Chair of Armenian History of the YSU Faculty of History. In 2018 she was engaged in research work in Germany, at the University of Erlangen-Nürnberg. Author of 6 scientific articles. hranush.sahakyan@mail.ru